

KLASSIEKE TALEN

“Klassieke talen en cultuur vormen en verbinden. Dat doen ze met machtige verhalen, met sterke beelden en belangrijke vragen...”

Klassieke talen

Het doel van de schoolvakken Latijn en Grieks is om de taal en cultuur van de oudheid en de doorwerking daarvan in latere tijden in zijn verwevenheid te bestuderen.

Kenmerkend voor de gymnasiumopleiding is de samenhang tussen de klassieke vakken, de samenwerking onderling en met de andere vakken. In dit hoofdstuk gaan we in op de uitdagingen waar scholen voor staan om de gymnasiale vorming goed over het voetlicht te brengen. Hoe staat het met de implementatie van de vakvernieuwing en de gouden standaard voor de gymnasiumopleiding, hoe kunnen de doelstellingen van het vak goed getoetst worden en wat is er nodig om scholen en leraren te ondersteunen bij het vormgeven van een breed, evenwichtig en doorlopend curriculum? Daarnaast is er aandacht voor enkele algemene ontwikkelingen die het curriculum van de klassieke talen en de positie van het gymnasium raken. Daarbij benoemen we ook kansen voor het onderwijs in de klassieke talen en de gymnasiale vorming.

10. Klassieke talen

Annemieke van der Plaats

10.1 Positionering

De schoolvakken Latijn en Grieks zijn beperkt tot het vwo en vormen een *conditio sine qua non* voor gymnasiale vorming. Om een gymnasiumdiploma te krijgen, moeten leerlingen in de onderbouw Latijn én Grieks volgen. In de tweede fase is de keuze voor één van de examenvakken Latijnse Taal en Cultuur (LTC) of Griekse Taal en Cultuur (GTC) voldoende om het gymnasiumdiploma te behalen. De integratie van Klassieke Culturele Vorming (KCV) in deze nieuwe vakken (per 2014) doen recht aan de oorspronkelijk beoogde doelen van de schoolvakken Grieks en Latijn, waarbij taal en cultuur van de oudheid en de doorwerking daarvan in latere tijden in zijn verwevenheid wordt bestudeerd. In het examenjaar 2016-2017 heeft de eerste lichting gymnasiasten examen gedaan in LTC en/of GTC. Het gymnasium kan zowel op een zelfstandige school, een categoriaal gymnasium, als op een scholengemeenschap of lyceum gevolgd worden. Een meer inhoudelijke beschrijving geeft het rapport *Een gouden standaard voor de gymnasiumopleiding*: een gymnasiumopleiding kenmerkt zich door samenhang tussen en samenwerking van de klassieke vakken onderling en van de klassieke vakken met de andere vakken (Kits, Luger, Simons, & Zijlstra, 2014).

Door de jaren heen is met regelmaat de vraag gesteld hoe het gymnasium zich verhoudt tot de veranderende maatschappij. In 2009 is daarom in opdracht van het ministerie van OCW een verkenningscommissie ingesteld met de opdracht een analyse te maken van de feitelijke situatie in het onderwijs in de klassieke talen en cultuur en de maatschappelijke context daarvan, die situatie te beoordelen en aanbevelingen te doen voor de toekomst (Kroon & Sluiter, 2010). De Verkenningscommissie heeft de situatie van het onderwijs in de klassieke talen en cultuur onderzocht binnen het wettelijk kader van het vwo. In de *Vakspecifieke trendanalyse klassieke talen 2015* (Van der Plaats, 2016) wordt uitgebreid ingegaan op dat verslag en de aanbevelingen. De Verkenningscommissie formuleert in haar eindrapport wat de beoogde bijdrage van de Klassieke talen en cultuur is aan de doelstellingen van het vwo:

- bijdragen aan identiteit en zelfontplooiing;
- nadenken over de verhouding tussen individu en gemeenschap;
- reflecteren op de betekenis van burgerschap;
- nadenken over de Europese geschiedenis en de moderne tijd vanuit een historisch besef

- reflectie op klassieke teksten;
- reflectie op de relatie tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur;
- zelfstandige oordeelsvorming.

Van de aanbevelingen die de Verkenningcommissie doet om een context te creëren waarin het voor docenten klassieke talen wel mogelijk wordt de specifieke gymnasiale vorming over het voetlicht te krijgen, zijn er in opdracht van het Ministerie van OCW drie opgepakt:

- ontwikkeling van de Gouden Standaard voor de gymnasiumopleiding;
- beperkte vakvernieuwing gericht op de integratie van de cultuur in de beide talen;
- peiling onder docenten klassieke talen voor draagvlak herziening centrale toetsing.

De Gouden Standaard is in 2014 geïntroduceerd (Kits, Luger, Simons, & Zijlstra, 2014).

In 2014 zijn de nieuwe vakken LTC en GTC ingevoerd. De peiling is in 2010 uitgevoerd (Cock, 2011b). De overige adviezen zijn aan het veld om op te pakken (Van der Plaat, in voorbereiding).

Hoewel de positie die de gymnasiumopleiding in het vo inneemt, afgaande op leerlingenaantallen, stabiel is en licht groeit, wordt de vraag over het bestaan(srecht) van het gymnasium binnen de scholen en in het publieke debat gemakkelijk opgeworpen.

Onderliggend aan deze vraag speelt vaak een ander soort probleem, zoals financiële druk, kleine leerlingaantallen, roosterproblemen, tekort aan bevoegde docenten klassieke talen, motivatie voor het vak, de ervaren leerlast en moeilijkheid of het rendementsdenken (Van der Plaat, 2016; Waslander, Barkmeijer, & Holwerda, 2009; Waslander, Pater, & Smit, 2011). Wanneer er iets knelt, dringt de waaromvraag zich makkelijk op. Factoren als het historisch diepge wortelde gevoel van exclusiviteit van het gymnasium of het in aantal kleine belang van het gymnasium in het Nederlandse onderwijs, dragen ertoe bij dat bij (beleids)keuzes vragend naar het gymnasium wordt gekeken (Van der Plaat, 2016) of dat het gymnasium helemaal niet in beeld is.

Ook de vraag naar het nut of rendement van het onderwijs in de klassieke talen en cultuur komt regelmatig terug. Deze past in de huidige tijdgeest waarin ook buiten het klassieke veld en de discussie over Onderwijs 2032 het woord *Bildung* regelmatig valt (De Bilgung Academie, 2015; Dohmen, 2016; Gude & Stralen, 2011; Wessels, Kalman, & Dusch, 2016). Aangezien het Latijn ergens tussen 1907 en 1968 zijn direct praktisch nut geheel heeft verloren, kan de vraag met een kort 'nee, er is geen direct praktische nut of noodzaak' worden beantwoord (Van der Plaat, 2016). Er is geen opleiding - behalve de studie GLTC - of baan waarvoor een gymnasiumdiploma is vereist of als pre wordt aangemerkt. Docenten klassieke talen en (ex-)gymnasiasten noemen echter verschillende voordelen van de lessen Grieks en Latijn, zoals:

- het vergrote inzicht in en kennis van de moedertaal en andere talen wat betreft taal- en communicatiestructuren en woordenschat;
- de leesvaardigheid 'op de vierkante centimeter';
- de ruimere blik ofwel het vermogen om afstand te nemen en zo jezelf en je eigen tijd te relativeren of objectiveren;
- het vermogen om flexibel te denken over wat niet vanzelfsprekend of bekend is (Nasr, 2015b; Swelsen, 2012; Verbaal, 2011; De Vries, 2015);
- het vermogen om de klassieke beeldtaal, zo verweven in de Europese cultuur, te herkennen en te duiden (Bommel, 2014; Van Hooff, 2013);
- het inzicht in relaties tussen mensen en motieven van het menselijke handelen en keuzes (Nasr, 2015a) dat ook voorwaardelijk is voor succesvolle innovaties (OIKOS) of zelfs voor de toekomst van de democratische samenleving (Nussbaum, 2013);
- het vermogen en kennis om ook complexe intellectuele literatuur te waarderen en te duiden;
- de ontwikkeling van studievaardigheden die een complex vak bovenop of binnen het reguliere programma vergen.

10.2 Ontwikkelingen

Ontwikkelingen in het curriculum van klassieke talen en cultuur

Implementatie van de Gouden Standaard voor de gymnasiumopleiding en LTC/GTC

Op verschillende fronten wordt al hard gewerkt aan de implementatie van onderdelen van het advies van de Verkenningcommissie, met name aan het formuleren van een Gouden Standaard. Het rapport *Een Gouden Standaard voor de gymnasiumopleiding* is een handreiking om het gymnasiumonderwijs te (her)profilen vanuit de vraag aan welke interne en externe voorwaarden een goede gymnasiumopleiding in ideale zin voldoet. Het is een ideaalbeeld dat zowel voor de gymnasiumopleiding op een scholengemeenschap als voor die op een zelfstandig gymnasium kan dienen als inspiratiebron, als referentie en als leidraad. Een belangrijk aspect van de Gouden Standaard is de aandacht voor de brede gymnasiale vorming in scholen, niet alleen bij de lessen klassieke talen en cultuur. Uit een enquête van de Belangengroep Gymnasiale Vorming (BGV) blijkt dat gymnasiale vorming vijf jaar ha net verschijnen van het rapport van de Verkenningcommissie en een jaar na publicatie van de Gouden Standaard vooral in de vaklessen Grieks en Latijn en rondom klassieke excursies en activiteiten plaats vindt (BGV, 2015). Het gesprek over klassieke vorming lijkt nog weinig breed met de collega's in andere vakken gevoerd te worden in de school. Gymnasiumopleidingen zouden zich binnen en buiten de klas nog explicieter kunnen presenteren en zich daarmee duidelijker kunnen positioneren als dragers van de gymnasiale vorming. Het beeld is echter wel dat op veel scholen het gesprek weer wordt

opgestart over wat gymnasiale vorming inhoudt en hoe deze op school vorm krijgt. De bedoeling van de vakvernieuwing is dat de doorwerking van de antieke cultuur in samenhang met de talen, wordt verbonden met het onderwijs in de beide talen. De lespraktijk, lesmethodes en toetsing moeten daarvoor opnieuw worden ingericht. Het veld ervaart deze integratie van KCV in het programma van de vakken Grieks en Latijn als ingrijpend en er heerst nog veel onzekerheid over de implicaties van deze maatregel. De vragen en zorgen van leraren hebben al wel geleid tot een nascholingsaanbod gericht op die integratie, tot het meesterschapsteam Klassieke Talen, een samenwerking van acht universiteiten tot ontwikkeling van lesmateriaal en stimulering van vakdidactisch onderzoek (Vakdidactiek Geesteswetenschappen z.d.) en tot de ontwikkeling van nieuwe lesboeken voor de bovenbouw. Er is echter (nog) geen sprake van een gecoördineerde implementatie van het advies van de Verkenningscommissie om de lespraktijk en (centrale) toetsing beter te laten aansluiten op de vakdoelstellingen.

Toetsing en examinering in relatie tot beoogde vakinhoudelijke veranderingen

Hoe de vakdoelstellingen goed getoetst kunnen worden is al lange tijd onderwerp van gesprek en was ook een van de vragen aan de Verkenningscommissie. Op de regionale examenbesprekingen klinkt in de regel de opmerking dat vragen die echt ingaan op de betekenis van de tekst, de context, de thematiek of de betekenis in latere tijden, worden gemist. Het examen wordt steeds leerbaarder. Deze bevindingen staan niet op gespannen voet met reacties over de moeilijkheid van een examen. De moeilijkheid betreft in de regel de proefvertaling en moeilijk is ook subjectief. De een vindt een specifiek detailvraagje moeilijk, de ander heeft die kennis wel paraat, maar heeft verder geen idee waar de tekst nu eigenlijk echt over gaat. Er is ook vaak bij leraren een dubbele conclusie: het eindexamen was niet moeilijk, maar als ik het ga nakijken blijkt dat voor veel leerlingen anders te zijn.

Een ander belangrijk punt is dat met de vakvernieuwing de centrale examinering niet is veranderd. De Verkenningscommissie gaf ook aan dat het examenprogramma niet herzien hoefde te worden. Zij constateerde tegelijkertijd dat een aanhoudend probleem in de kern van het klassieke onderwijs nog niet opgelost is; de discrepantie tussen de vakdoelstellingen en de praktijk van de lessen en toetsing (Kroon & Sluiter, 2010). Er is een spanningsveld tussen de vormende waarde van de klassieke talen en cultuur die wordt beoogd en die in de praktijk wordt bereikt. De examenprogramma's voor LTC en GTC – en eerder voor Grieks, Latijn en KCV – staan toetsing van de vormende waarde niet in de weg, maar in de praktijk worden ze in de centrale eindexamens onvoldoende zichtbaar. De Verkenningscommissie adviseerde om een nieuw examen te ontwikkelen waarin alle eindtermen op evenwichtige wijze getoetst worden. Dit betreft ook de onderdelen receptie, actualisatie en zelfstandige oordeelsvormen die immers sinds 1990 altijd onderdeel ook van het CE-programma zijn geweest. De structuur van het huidige CE en SE-programma

kan behouden blijven. De Verkenningcommissie motiveerde dat als volgt: *“Zoals uitvoerig betoogd in voorgaande paragrafen is de losse proefvertaling zowel ongeschikt als toetsing van tekstbegrip als van taalkennis en taalreflectie. Daardoor zijn er ernstige twijfels over de fairness van een dergelijke toets. De commissie is echter wel degelijk voorstander van het ook op het CE toetsen van een niet eerder gelezen originele tekst.”* (Kroon & Sluiter, 2010, p. 46).

Naar aanleiding van dit advies is in opdracht van het ministerie van OCW alsnog een peiling uitgezet om te onderzoeken of er voldoende draagvlak in het klassieke veld is voor een wijziging van de (centrale) examinering. Een van de uitkomsten is dat tweederde van de respondenten het niet eens is met de stelling om de proefvertaling in het centrale examen te vervangen door een andere toetsvorm (Cock, 2011b). De Vakvereniging Classici Nederland (VCN) plaatst echter haar kanttekeningen bij de enquête en onderschrijft de noodzaak om een vakvernieuwingscommissie in te stellen die ook alternatieve toetsvormen moet onderzoeken (Cock, 2011a). Het is de vraag of een classicus zonder zicht op een goed alternatief en op de validiteit ervan met een ‘nee tegen afschaffen’ ook bedoeld heeft dat de minister het advies van de commissie naast zich neer moest leggen om te investeren in onderzoek naar een goed alternatief voor de toetsing van ‘klassiek tekstbegrip’. De al sinds eind jaren ‘60 zo gewenste vakinhoudelijke verandering krijgt geen ruimte, als de centrale toetsing niet meeverandert (Van der Plaat, 2016). Echter zomaar de proefvertaling afschaffen zonder duidelijk beeld van een alternatief, raakt de kern van het schoolvak dat toch al heel makkelijk ter discussie wordt gesteld onder druk van maatschappelijke ontwikkelingen.

Balans tussen richting en ruimte voor de leraar

Actueel in de debatten rond Onderwijs2032 is de vraag naar meer eigenaarschap voor de leraar over het curriculum. Ook Beter Onderwijs Nederland (BON), Leraren in Actie (LIA), Leraar 2020 en de Onderwijscoöperatie (OC) pleiten daarvoor. Aan de andere kant worden bij nascholingsbijeenkomsten of evenementen voor docenten klassieke talen ook geluiden gehoord dat meer sturing en ondersteuning gewenst is bij de vele keuzes die er te maken zijn omtrent inhoud en inrichting van hun onderwijs en de vele verantwoordelijkheden dienaangaande. Het zelf vrij - binnen de wettelijke kaders - inrichten van onderwijs vergt veel tijd en specialistische kennis. Docenten klassieke talen hebben veel vrijheid, omdat er geen vastgelegd curriculum is voor de onderbouw en het curriculum voor de bovenbouw maar deels is voorgeschreven. Verder kent het centraal examen een jaarlijks wisselend programma, waardoor ook het schoolexamen jaarlijks anders wordt ingevuld. Daar komt bij dat voor de kleine markt minder ontwikkeld wordt op het gebied van vakspecifieke software. Tot slot ontwikkelt Cito geen oefen- of schoolexamens. De schoolvakken Grieks en Latijn vragen dus standaard veel van leraren.

Met de ontwikkeling van een doorlopende leerlijn voor de klassieke talen (SLO, 2016) is in een behoefte voorzien en tegelijk ook een behoefte blootgelegd. Positief is de ontwikkeling van een voorbeeldmatige beschrijving van het vak voor de onderbouw. Hierbij is echter nog geen sprake van een brede beschrijving van de vakdoelstellingen. De klassieke talen en cultuur vallen niet onder de vakken van de basisvorming en daardoor zijn er in de loop der jaren geen formele kerndoelen ontwikkeld of herzien. Formeel is er voor de vakken Grieks en Latijn en de onderbouw niets voorgeschreven. Een intern document uit de jaren '80 van (een voorloper van) het CvTE somt de minimumkennis voor de morfologie en syntaxis op en was bedoeld als een hulpmiddel voor de examenmakers. Inmiddels heeft deze lijst informeel de status gekregen als stofomschrijving waar uitgevers van onderbouwmethodes zich op richten. De lijst is uitgebreid met stilistische en narratologische middelen. Het vak heeft een ontwikkeling doorgemaakt van een vak gericht op taalverwerving met als doel taalbeheersing naar een vak gericht op klassieke vorming door de lectuur van antieke teksten in de originele taal. Daardoor zit het klassieke veld nu met een erfenis waarin de feitenkennis ten behoeve van die taalverwerving heel expliciet is beschreven, maar er is geen formele consensus over een basiskennis van de antieke cultuur en woordenschat of over vakspecifieke basisvaardigheden. Deze scheefgegroeide situatie werkt een onevenwichtige focus in de hand op kennis meer dan op vaardigheden en op taal meer dan op cultuur en (persoons)vorming.

Toerusting voor de bovenbouw

De examenprogramma's LTC en GTC bouwen voort op een taalverwervingsfase waarin vakspecifieke kennis en vaardigheden zijn aangebracht opdat de leerling klaar is om literatuur van de Grieken en Romeinen in de originele taal te lezen. Alleen met een voldoende basis van de klassieke talen en cultuur is de leerling voldoende toegerust om in drie jaar tijd te voldoen aan de eindtermen en vakdoelstellingen en met succes zijn eindexamen te doen. Het ontbreken van kerndoelen voor de onderbouw van LTC en GTC wordt door docenten klassieke talen aan de ene kant als voordeel gezien. Er is veel ruimte voor het inrichten van onderwijs naar eigen inzicht. Aan de andere kant geven leraren aan dat deze vrijheid makkelijk omslaat naar een vogelvrije positie binnen school. Vakorganisaties als de Vakvereniging Classici Nederland (VCN) en de BGV worden met enige regelmaat om advies gevraagd door collega's in de knel op school. Uit de enquête van de BGV (2015) blijkt dat docenten klassieke talen en schoolleiding verschillend aan kijken tegen de ruimte die er is om het vereiste niveau bij leerlingen te bereiken. 30% van de docenten klassieke talen ervaart hiervoor onvoldoende ruimte, tegenover 5% van de schoolleiding. Er zijn daarnaast grote verschillen in het aantal lessen dat beschikbaar is voor Latijn en Grieks in de onderbouw (BGV, 2003; Goris, & Boelhouwer, 2003; Waslander et al., 2009; Waslander et al., 2011). Zolang het eindexamen maar een beperkt deel van de eindtermen/domeinen toetst, blijft het mogelijk om de schade voor de leerling beperkt

te houden, maar een minimale contacttijd laat weinig ruimte tot vorming naast het realiseren van de eindtermen die centraal worden getoetst.

Algemene ontwikkelingen die het curriculum klassieke talen en cultuur raken

Het gymnasium in een veranderende politieke en maatschappelijke context

De herziening van het curriculum die met het advies van het Platform Onderwijs 2032 (2016) wordt beoogd heeft onder leraren tot veel onrust geleid. Docenten klassieke talen zijn in dubio of het een kans of keerpunt is voor de gymnasiale vorming die op veel scholen juist hoog op de agenda is gezet. De aandacht voor een curriculum gericht op een bredere, completere, betekenisvolle vorming is echter geheel in lijn met de beoogde doelstellingen van de klassieken in enge zin en gymnasiale vorming in brede zin. Gymnasiale vorming voegt zich in aanleg uitstekend in de visie op het onderwijs van de toekomst. Vooralsnog is de realiteit dat het woord 'gymnasium' niet echt voorkomt in het advies van Platform Onderwijs2032. Daarnaast is de verbreding van de gymnasiale vorming – zowel vakinhoudelijk als over de andere vakken binnen de gymnasiumopleiding – nog in een opstartfase (BGV, 2015). In reactie op de plannen van Onderwijs2032/Curriculum.nu formuleert de VCN de kernboodschap voor een vanzelfsprekende plaats van het onderwijs in de klassieke talen en cultuur in het onderwijs van de toekomst, als volgt: *“Klassieke talen en cultuur vormen en verbinden. Dat doen ze met machtige verhalen, met sterke beelden en belangrijke vragen. De klassieken verbinden de wereld van vroeger en vandaag, verbinden je eigen wereld met die van de ander. Ze openen je ogen voor wat je deelt met elkaar, in de samenleving van nu. Ze rusten je uit voor je rol in de maatschappij van morgen. De klassieken vormen je voor het leven dat voor je ligt”* (Vereniging Classici Nederland, z.d.).

Actieplan leraar 2020

Wat kan/moet aanvullend worden ingezet teneinde de kwaliteitsafspraken uit het sectorakkoord VO 2014-2017 met betrekking tot bevoegdheid ook voor de klassieke talen en cultuur dichterbij realisatie te brengen? De klassieke talen en cultuur worden in de media en beleidsstukken over lerarentekort en onbevoegde lessen steeds opgenomen in het rijtje van de tekortvakken. De politiek draagt een stimulerend beleid uit om meer bevoegde leraren voor de klas te krijgen. Toch kent het sinds 2007 bestaande initiatief, speciaal ontwikkeld voor het tekort aan bevoegde leraren Latijn en Grieks, een constante 'tegenwerking' door de bestaande regelgeving. Het Verkort Universitair Traject Leraar Klassieke talen ervaart na een start van vier jaar op rij nog steeds problemen. Hoewel de opzet en het inhoudelijke programma de instemming heeft van de vijf betrokken universiteiten en de vijf daaraan verbonden universitaire lerarenopleidingen en de vakvereniging (VCN), wordt de lerarenbeurs niet langer toegekend aan cursisten van deze klassieke zij-instroomopleiding *Scholae II*. De opzet past net niet in de politieke

kaders, terwijl de opleiding in doelstelling precies dat beoogt waar de minister voor staat (DUO, 2014). De nieuwe beurzen in het kader van het actieplan leraar 2020 (Remie, 2015) kunnen een positieve prikkel geven, maar daarmee blijf je wel vissen in de vijver waarin al goed gevestigd werd. Immers het aantal studenten van de opleiding GLTC dat kiest voor de lerarenopleiding is vergeleken met andere vakken al hoog.

Toename vwo+ aanbod en de plaats van het gymnasium

Er zijn vanuit het vo twee routes naar de universiteit: het atheneum en het gymnasium. Het gymnasium als schoolsoort en opleidingssoort binnen het vwo-aanbod zit in een lastige positie. Van oudsher was de opleiding het alternatief voor de vwo-leerling die iets meer wilde en iets meer kon. Inmiddels kan de leerling met meer potentie of ambitie uit een keur aan vwo+-aanbiedingen kiezen. Vanaf 1992 neemt de concurrentie om de (meer) begaafde leerling toe door de oprichting van het tweetalig onderwijs (TTO) dat zowel op atheneum als gymnasia wordt aangeboden. In het begin van de twintigste eeuw ontstaan er op de atheneum en gymnasia ook technasia, die primair tot doel hebben het onderwijs in de technische vakken te stimuleren, maar daarmee ook inzetten op de leerling die extra uitdaging zoekt. Hoewel scholen ook met het technasium appelleren aan de leerling die extra uitdaging zoekt, meer in zijn mars heeft qua cognitief-creatief denken en interesse heeft in techniek, verschillen de ervaringen over de vraag of technasium zwaarder is dan het gymnasium (Ouders Online, z.d.). Naast het TTO en de technasia zijn er nog allerlei onderwijsprogramma's ontwikkeld die gericht zijn op talentontwikkeling voor vwo-leerlingen, zoals Masterklassen en Leonardo- of DaVincionderwijs. Mits de schoolorganisatie het toelaat, is het voor de gymnasiast vaak mogelijk tegelijk ook aan een ander vwo+-programma deel te nemen.

Vwo+-leerlingen ronden hun opleiding af met een gewoon vwo-diploma. Op het TTO wordt een *IB-certificate (International Baccalaureate)* toegevoegd waaruit de extra verworven competentie in de Engelse taal en cultuur blijkt. Vwo-leerlingen die het technasium met succes hebben doorlopen ontvangen een vwo-diploma met een apart technasiumcertificaat. De Stichting Technasium is in overleg met het ministerie om een technasiumdiploma uit te mogen reiken. Alleen op het gymnasium kan de vwo-leerling een specifiek gymnasiumdiploma halen. Het civiel effect van dit gymnasiumdiploma is geheel gelijk aan dat van het vwo-diploma. Het gymnasiumprogramma is echter wel zwaarder dan dat van het atheneum door de twee extra talen en het feit dat de andere vakken in minder tijd gevolgd worden. Het civiel effect van bijvoorbeeld een *IB-certificate* is groter. *University Colleges* stellen als aanvullende toelatingseis een *IB- of Cambridge certificate*. Maar universiteiten hebben een gymnasiumopleiding nog niet meegenomen in hun toelatingsprocedure. Dit terwijl het academisch succes van gymnasiasten in vergelijking met niet-gymnasiasten nog altijd in positieve zin meetbaar is (Vankan, Bilderbeek, & Jager, 2012).

Veranderingen in het schooladvies aan het einde van po

Voor alle vwo+-programma's heeft de verandering rond de toelating van nieuwe leerlingen, waarbij de eindtoets po niet meer medebepalend mag zijn, ertoe geleid dat de toelatingsprocedure moest worden heroverwogen. Voorheen was het niet ongebruikelijk om voor de toelating van het gymnasium een hogere score op de eindtoets po te verlangen dan voor toelating tot de vwo-klas. Ook voor technasia of het TTO werd vaak een hogere score verlangd, gepaard aan kwaliteiten als intrinsieke motivatie, zelfstandigheid en bereidheid je extra in te zetten. Naar aanleiding van berichten in de krant over gymnasia die toch tegen de richtlijnen in selecteerden aan de poort (ANP, 2015a, 2015b; Eigenraam, 2015), is in het kader van de door SLO uitgevoerde vakspecifieke trendanalyse een verkennend onderzoek uitgevoerd (Van der Plaat, in voorbereiding). De ervaring van scholen is dat niet naar de juiste criteria wordt gekeken voor keuze tussen plaatsing in een vwo-klas of gymnasiumklas of andere vwo+-klas. Alle vwo-kinderen zullen immers voldoende scores op de basisschoolvaardigheden begrijpend lezen, rekenen en spellen (en technisch lezen). Vaardigheden en een bepaalde attitude die een vwo+-opleiding van leerlingen vraagt blijven echter buiten beeld. Inmiddels verschijnen meer plaatsingswijzers of -procedures waarin ook zorg wordt gedragen voor goede plaatsing in de hoogste niveaus van het onderwijsaanbod.

Twee problemen spelen een rol bij het nieuwe plaatsingsbeleid. Ten eerste wordt voor de bovengemiddeld presterende leerlingen niet op gelijke wijze gedifferentieerd als voor de laag presterende leerlingen, voor wie dit wel vanzelfsprekend is. Ten tweede is niet formeel geëxpliciteerd wat de kenmerken zijn van de gymnasiumopleiding en dus ook niet wat een potentiële gymnasiumleerling nu precies moet inbrengen. Uitwerking daarvan kan ook ondersteuning bieden aan de matchingscommissie (Koppel, 2015).

Gymnasium en selectie aan de poort van het wetenschappelijk onderwijs

Waar ooit het gymnasium de enige vanzelfsprekende weg naar toelating tot de universiteit was, zijn er nu signalen dat de keuze voor een gymnasiumdiploma de kansen op toelating tot het wetenschappelijk onderwijs juist verkleint. Selectie aan de poort is al gewoonte bij 53% van de universiteiten (Hoger Onderwijs Persbureau, 2016). Universiteiten hanteren verschillende selectieprocedures en -criteria waarvan een veelgebruikte het cijfer (gemiddelde) is. Ondanks dat het onduidelijk is wat de effectiviteit daarvan is (Hoger Onderwijs Persbureau, 2015). Zelfs cijfergemiddelden uit 5vwo krijgen al belang voor de selectie (Venema, 2016). Leerlingen geven aan dat de klassieke talen, met name Latijn, moeilijke vakken zijn. Ze moeten veel tijd investeren en scoren minder makkelijk een 8 voor het eindexamen Latijn of Grieks (Van der Plaat, in voorbereiding). Het gemiddelde voor het centraal examen Grieks en Latijn schommelt tussen 2013 en 2015 altijd net onder het gemiddelde cijfer voor alle vakken op het examen zoals bijvoorbeeld in 2015 is gescoord onder de gymnasiasten van de categorale gymnasia.

Rise and fall?! Europa als voorbeeld of schrikbeeld?

In Europa is in veel landen Grieks en/of Latijn een onderdeel van de vorming ter voorbereiding op de universiteit. De traditie, positie, het curriculum en de didactiek van het onderwijs in de klassieke talen zijn heel divers. Een aspect lijkt wel haast universeel: de (constante) dreiging of op zijn minst discussie over het nut of de waarde van deze schoolvakken. Bijvoorbeeld in Frankrijk (Giesen, 2015; Hommes, 2015; de Volkskrant, 2015a, b en c), Denemarken en België. Er klinken ook positieve geluiden dat in Duitsland en Engeland de populariteit van Latijn en Grieks in het voortgezet onderwijs weer toeneemt, maar aard en omvang hiervan is nog niet nader onderzocht. Op initiatief van het Gemeenschapsonderwijs in Vlaanderen zijn in november 2016 22 Vlaamse leraren te gast geweest in Amsterdam. Het doel was 'een kijkje in de keuken van de burens'. Niet alleen inspirerend voor de Vlaamse leraren, maar ook voor de betrokken Nederlandse docenten klassieke talen.

10.3 Uitdagingen en kansen voor het curriculum klassieke talen en cultuur

Uitdagingen

Ondersteun scholen bij de implementatie van de Gouden Standaard en andere adviezen

Docenten klassieke talen moeten in de klas, in de school en daarbuiten de onderscheidende waarde van de gymnasiale vorming en de waarde voor de vorming van burgers met een gymnasiumdiploma nog meer en veel breder uitdragen. Maar dat vraagt eerst dat ieder zelf die waarde duidelijk voor ogen heeft en dat in elke school het gesprek over het curriculum van de gymnasiale opleiding wordt gevoerd, samen met de collega's van andere vakken en de schoolleiding. In gesprek met docenten klassieke talen op (nascholings)bijeenkomsten komt vaak boven dat het veld daar nog wel ondersteuning bij (en tijd voor) nodig heeft.

In de toelichting bij het eindrapport van de Verkenningscommissie wordt ook gepleit voor voldoende aandacht voor implementatie- en verandermanagement. Zeker omdat de gesignaleerde problemen al zo lang bestaan en er nog geen blijvende oplossingen zijn gevonden. De vakdidactici GLTC hebben in hun reactie op het eindrapport aan de minister juist ook deze roep om aandacht voor implementatie- en verandermanagement krachtig onderschreven. In hun brief met de titel *Collectieve steun gewenst voor coherent advies (november 2010)* vragen zij ook expliciet om aandacht voor de implementatie. Zonder iets af te doen aan de verwachte inzet van het veld zien zij ondersteuning van de minister wel als een *conditio sine qua non*. Het probleem van de discrepantie tussen vakdoelstellingen, lespraktijk en toetsing grijpt heel complex in en vraagt om verandering

in gedrag van leraren, leermiddelen- en toetsontwikkeling in samenhang, zoals ook op de laatste pagina van *Een Gouden Standaard* wordt herhaald (Kits et al., 2014). Er zijn positieve ontwikkelingen, maar docenten klassieke talen en schoolleiders lopen ook tegen veel vragen en problemen aan bij de implementatie. Dat is niet verrassend, omdat het opstellen van *Een Gouden Standaard voor de gymnasiumopleiding* niet dé oplossing beoogt te zijn voor de problematiek rond motivatie en prestaties van gymnasiasten. Het is slechts een uit het geheel van de aanbevelingen en kan pas in samenhang zijn volle effect oogsten. De Verkenningcommissie had in haar set van aanbevelingen ook voorzien dat met het formuleren en publiceren van een gouden standaard het werk nog niet gedaan is: *“De effectiviteit van Een gouden standaard zou na enkele jaren geëvalueerd moeten worden. Indien de zelfregulering van het veld dan onvoldoende zou blijken te hebben gewerkt, moet overwogen worden Een gouden standaard een dwingender status te verlenen”* (Kroon & Sluiter, 2010, p. 52).

Voor de mogelijke aanpassing aan de status van Een Gouden Standaard zou bijvoorbeeld gekeken kunnen worden naar de ondersteuning en de inhoudelijke en organisatorische criteria van organisaties achter het TTO, technasium, Leonardo-onderwijs, begaafdheidsprofiel scholen etcetera. Deze nieuwe programma's zijn niet wettelijk vastgelegd, maar hebben (mede daardoor) wel sterke(re) netwerken ter ondersteuning van onderwijsontwikkeling op de aangesloten scholen. Kwaliteitszorg is ook geborgd in deze netwerken.

Ontwikkel beleid voor valide en evenwichtige toetsing en examinering van de vakdoelstellingen

Een belangrijke verantwoordelijkheid van de classici is om de doelstellingen van de klassieke talen en cultuur goed voor het voetlicht te brengen zowel in de dagelijkse onderwijspraktijk als in toetsing. De onderdompeling in taal en cultuur begint bij de klassieke talen, waarbij het vertalen slechts een middel is om toegang te krijgen tot een Griekse of Latijnse tekst: *“Binnen de beoogde doelstellingen van het vak zijn echter ook (en vooral) het kunnen interpreteren en evalueren van de tekst belangrijke eindtermen. [...] In de bovenbouw wordt dus idealiter de stap gemaakt van lectuur naar lectuurreflectie, waarbij taal en cultuur een onlosmakelijk geheel vormen”* (Kroon & Sluiter, 2010, p. 41).

Dit einddoel, het reflecteren op de gelezen teksten door de informatie te plaatsen in de context van toen en ook betekenis te geven voor het leven nu, wordt in het huidige centraal examen en de schoolexamens onvoldoende getoetst, aldus de commissie. Het domein van de vertaalvaardigheid en de close reading (domein A) eist alle tijd en aandacht op, opdat de leerling wordt voorbereid op de proefvertaling, en domeinen B en C wordt nauwelijks in het centraal examen getoetst. Terwijl de eindtermen van het CE en examensyllabi meer ruimte laten en mogelijkheden bieden dan de huidige

centrale toetspraktijk reflecteert. En zoals vaak het geval is blijkt de eindtoets, i.c. het centraal examen, zeer bepalend te zijn voor de onderwijspraktijk, een fenomeen dat de Verkenningcommissie kwalificeert als *teaching to the test* (Kroon & Sluiter, 2010). De toetsing in relatie tot de onderwijspraktijk wordt door verschillende stakeholders als probleem op tafel gelegd. Met name de worsteling met teksten die van leerlingen en leraren wordt gevraagd met oog op de voorbereiding op het centraal eindexamen, noemen Goris et al. en de Verkenningcommissie als een van de grootste obstakels om de lespraktijk betekenisvol te laten zijn voor de vorming van de leerling.

Hierbij aansluitend worstelt het veld met de praktische gevolgen van de integratie van het schoolvak KCV in de beide talen. Er zijn doublures in de eindtermen en er is onduidelijkheid over de status van de typische vorming die met het vak KCV is beoogd. Het vak KCV is een waardevolle inhoudelijke aanvulling op het bestaande programma van de beide talen, want de eindtermen van KCV toetsen bij uitstek de beoogde gymnasiale vorming met als bron kennis over de oudheid. Een doelstelling waarover onder docenten klassieke talen en classici grote eensgezindheid heerst (Kroon & Sluiter, 2010). Zolang door de integratie van de KCV-eindtermen in die van de talen een grote verschil wordt benadrukt tussen hoe taal wordt getoetst en tegelijkertijd de invoering van LTC en GTC geen enkele consequentie heeft voor de opzet van het huidige centraal eindexamen, werkt de vakintegratie dit afremmend op de implicaties van de Gouden Standaard. Het lijkt de scheiding tussen taal en cultuur in stand te houden of zelfs te vergroten.

Het thema 'valide en evenwichtige toetsing van de vakdoelstelling' is een te groot thema om vanuit leraren, een school of de vakvereniging opgepakt te worden. Autoriteit, tijd en middelen schieten te kort om een dergelijk complex probleem waarbij zoveel stakeholders betrokken zijn, *bottom-up* te adresseren.

Maak werk van een evenwichtig en in de breedte beschreven doorlopend curriculum

Het klassieke veld vraagt aandacht voor het ontbreken van een evenwichtig en in de breedte beschreven curriculum voor de klassieke talen. In een tijd waarin toenemende verantwoording door de leraar en de school wordt gevraagd en waarin het curriculum moet worden herzien om ruimte te maken voor eigenheid van de leerling of van de school, komt de focus gemakkelijk te liggen op 'wat in elk geval moet'.

Bij de validering van de doorlopende leerlijnen voor de klassieke talen gaven alle vertegenwoordigers uit het veld aan dat er behoefte is aan een soort minimumlijst voor de cultuur en het vocabulaire. De huidige situatie belemmert de vakvernieuwing in het kader van de gymnasiale vorming; een deel van het vak is van oudsher heel gedetailleerd voorgeschreven, terwijl de consequenties van de vernieuwing veel minder expliciet en gedetailleerd een plaats hebben in het formele curriculum en in de toetsing. Daardoor

dreigen de klassieke talen en cultuur al te eenzijdig in beeld te blijven. Bovendien is de samenhang met andere vakken minder goed duidelijk, omdat niet alle vakkernen en vakvaardigheden van de doorlopende leerlijn en de doorwerking ervan zijn geëxpliciteerd. Een meer inhoudelijke en gedetailleerde beschrijving van de vakspecifieke inhoud en vaardigheden geeft leraren handvatten om onderbouwde keuzes te maken. Dit biedt richting en vooral ook inspiratie. Nu worden de keuzes in de regel geheel neergelegd bij de methodemakers. De nieuwe methodemarkt overziend ontbreekt echter ook daar een systematische aanpak van de vorming die verder gaat dan de taalverwerving en kennismaking met de antieke cultuur. Er is geen duidelijke richting in hoe de verbinding tussen de oudheid en de leerling wordt gemaakt. Logisch, want dit ligt nergens vast: wat wordt er concreet onder verstaan en welke kennis en vaardigheden moet de leerling daarvoor ontwikkelen?

In de doorlopende leerlijnen voor de onderbouw LTC en GTC zijn wel tussendoelen geformuleerd als afgeleide van de eindtermen. Verder is een aanzet gegeven om de doelstellingen zoals genoemd in het eindadvies van de verkenningscommissie te vertalen naar leerdoelen. Omdat echter de doorlopende leerlijnen op de website *Leerplan in Beeld* geen weerslag zijn van een gewenst of ideaal programma, maar alleen op basis van bronnen beschrijven wat de praktijk is, zijn de blinde vlekken van het vak niet ingevuld. Daarvoor is geen formele basis.

De Verkenningscommissie heeft ook geadviseerd om het taalverwerving- en leatuuronderwijs in de onderbouw grondig te herzien, waarbij in ieder geval aandacht besteed moet worden aan de aanpassing van het grammaticaonderwijs aan nieuwe ontwikkelingen: de aansluiting van grammaticaonderwijs bij leesonderwijs en een grotere rol voor ICT. In de nieuwe methodes lijkt de aandacht vooral uit te gaan naar vormgeving, optimalisering van digitale hulpmiddelen en optimalisering van het leerproces. Onder andere door implementatie van algemene leertheorieën over differentiatie en zelfsturing door leerlingen. De didactiek van de taalverwerving is echter niet wezenlijk veranderd. Nieuwe ontwikkelingen rond de inzet van actief Latijn als didactisch middel voor taalverwerving bieden een heel andere start voor de onderbouw. Er zijn slechts twee profielwerkstukken geschreven over het onderwijs met de methode van Ørberg en een afstudeerscriptie waarin onderzocht is of deze methode in de onderbouw efficiënter en effectiever is als voorbereiding op de lectuurfase.

Leer van Europa

Op dit moment is er nog te weinig gedeelde kennis onder docenten klassieke talen uit het vo en wo over de situatie van het gymnasiumonderwijs in Europa om van elkaar te leren. Hier ligt zeker een te ontginnen terrein voor docenten klassieke talen dat kan

helpen bij het adresseren van of anticiperen op problemen. Bijvoorbeeld op het gebied van formuleren van leerdoelen en de toetsing daarvan of op het gebied van validering van de vormingsdoelen van de gymnasiumopleiding.

Kansen

Sluit als docenten klassieke talen aan bij de ontwikkelingen rond Curriculum.nu

De verschuiving van nut naar waarde in het maatschappelijk en politiek debat is een beweging waarop het onderwijs in de klassieke talen en cultuur en de gymnasiale vorming kan meeliften. De nieuwe drieslag – steeds net anders verwoord door respectievelijk Leraar2032, de minister van OCW en Platform2032 – van *vaardig, waardig, aardig* of *Bildung, betrokkenheid en burgerschap* of *volwassenheid, kritisch burgerschap en vakmanschap* is zo over het programma en de doelstellingen van GTC en LTC te leggen. Met andere woorden, het onderwijs in de klassieke talen en cultuur zoals beoogd met de Gouden Standaard voor de gymnasiumopleiding, biedt een uitstekende context om de genoemde kernwaarden uit te dragen en bij te dragen aan deze vorming, de zogenaamde *Bildung* van de gymnasiast (Leezenberg, 2009; Lendering, 2008; Nussbaum, 1997, 2013; Swelsen, 2012). Ook met het model van 21e eeuwse vaardigheden (Thijs, Fisser, & Van der Hoeven, 2014) zijn er veel raakvlakken (Van der Plaat, in voorbereiding). In de tijd en ruimte die met Curriculum.nu wordt geboden voor een nadere verkenning voor een curriculumherziening, met name ook voor de bovenbouw van het vo, kunnen de classici meeliften door de inhoudelijke discussie over het waartoe van ons onderwijs te verbinden met gymnasiale vorming en de Gouden Standaard.

Daarnaast kan in het bredere debat van Curriculum nu ook onderzoek gedaan worden naar de wenselijkheid van een formeel diploma met pluswaarde als door leerlingen ook zichtbaar meer inzet wordt geleverd. Dit met het oog op de selectie aan de poort van het wo en hbo, volgens het klassieke *do-ut-des*-principe (ik geef met de bedoeling dat jij geeft). School, leraren, ouders, de maatschappij vragen zonder meer ‘iets extra’s’ van de gymnasiast, maar de gymnasiast ziet dit niet terug in de formele waarde van zijn gymnasiumdiploma. Het feit dat gymnasiasten gemiddeld in meer vakken examen doen dan atheneumleerlingen, kan ook niet ‘verzilverd’ worden. Andere extra’s zoals een Cambridge certificate of IB-exam of Honours Programme, en extra-curriculaire activiteiten kunnen wel worden ingebracht bij opleidingen waarvoor in de selectie ook een motivatie- of aanbevelingsbrief wordt gevraagd. Een vwo+-diploma met civiel effect past binnen maatschappelijke trend rondom het *cum laude* slagen op alle niveaus (NRC, 2015) en het debat over het maatwerkdiploma (Kuiper, 2016; Spierenburg, 2016).

Benut de lerarenbeurs

De lerarenbeurs biedt docenten klassieke talen de kans om vakdidactisch onderzoek te doen. Het vakdidactisch onderzoek krijgt een positieve impuls binnen het programma van acht samenwerkende universiteiten. Er lopen inmiddels verschillende promotieonderzoeken (Van der Plaat, in voorbereiding). Opbrengsten beogen een bijdrage te leveren aan de oplossing van de hiervoor gesignaleerde problemen bij de schoolvakken klassieke talen en cultuur.

Referenties

BGV (2003). *Gymnasiumafdelingen anno 2002. Verslag van een enquête door de Belangengroep Gymnasiale Vorming*. Geraadpleegd op 24 mei 2017, van <http://bgv.aob.nl/publicatie/>

BGV (2015). *Enquête Stand van de Gouden Standaard voor de gymnasiumopleiding op de scholengemeenschappen*. Geraadpleegd op 24 mei 2017 van, <http://bgv.aob.nl/wp-content/uploads/2015/09/Rapportage-BGV-enquête-sept.2015.pdf>

Bildung Academie (2015). *De Bildung Academie*. Geraadpleegd op 7 juni 2017, van <http://debildungacademie.nl/>.

Bommel, B. (2014). *Lingua Latina mortua est, vivat lingua Latina! Latijn is dood, leve Latijn!* NRC, 23 maart. Geraadpleegd op 26 april 2017, van <http://www.nrc.nl/nieuws/2014/03/22/lingua-latina-mortua-est-vivat-lingua-latina-lat-1359024-a224787>

Cock, A.J.C.M. de (2011a). Brief met advies aan de minister. *VCN-Bulletin*, 36 (139), 5-7.

Cock, A.J.C.M. de (2011b). De Blauwe broer. Een overzicht van de afgelopen maanden rond het rapport van de Verkenningcommissie. *VCN-Bulletin*, 36 (140), 11-13.

de Volkskrant (2015a). Gymnasia wijzen scholier met vwo-advies af. *de Volkskrant*, 5 februari. Geraadpleegd op 18 mei 2017, van <http://www.volkskrant.nl/binnenland/gymnasia-wijzen-scholier-met-vwo-advies-af~a3845167/>

de Volkskrant (2015b). Cito-score vragen mag niet, maar scholen doen het toch. *de Volkskrant*, 19 februari. Geraadpleegd op 18 mei 2017, van <https://www.volkskrant.nl/binnenland/cito-score-vragen-mag-niet-maar-scholen-doen-het-toch~a3854639/>

de Volkskrant (2015c). Franse leraren staken tegen onderwijsplan en afschaffen Latijn en Grieks. *de Volkskrant*, 19 mei. Geraadpleegd 18 mei 2017, van <http://www.volkskrant.nl/buitenland/franse-leraren-staken-tegen-onderwijsplan-en-afschaffen-latijn-en-grieks~a4034711/>

Dohmen, J. (2016). Aardbeien. Geraadpleegd 14 april 2017, van <http://hvo.nl/blog-leren-voor-het-leven/aardbeien/>

DUO (2014). Voorwaarden lerarenbeurs. Geraadpleegd op 24 april 2017, van <https://duo.nl/particulier/leraar/de-lerarenbeurs/hoe-de-lerarenbeurs-werkt.jsp>

Eigenraam, A. (2015). Gymnasia selecteren tegen de wet in nog altijd leerlingen. *NRC*, 5 februari. Geraadpleegd op 19 mei 2017, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/02/05/gymnasia-selecteren-tegen-de-wet-in-nog-altijd-leerlingen-a1418911>

Giesen, P. (2015). Is de Franse leerling gebaat bij tucht? *De Volkskrant*, 22 mei. Geraadpleegd op 19 mei 2017, van <http://www.volkskrant.nl/buitenland/is-franse-leerling-gebaat-bij-tucht~a4037260/>

Goris, M., & Boelhouwer, H. (2003). *Eindrapport van de enquête situatie onderwijs Klassieke Talen en KCV in het schooljaar 2001/2002*. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <http://klassieketalen.slo.nl/Paginas/Eindrapport-van-de-enquête-situatie-onderwijs-Klassieke-Talen-en-KCV-in-het-schooljaar-2001-2002.aspx>

Gude, R., & Stralen, G. van (2011). .... *En denken. Bildung voor leraren*. Leusden: ISVW.
 Hoger Onderwijs Persbureau (2015). Effectiviteit selectie aan de poort onduidelijk. *Punt*, 9 januari. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <https://punt.avans.nl/2015/01/effectiviteit-selectie-aan-de-poort-onduidelijk/>

Hoger Onderwijs Persbureau (2016). Helft masteropleidingen selecteert studenten aan de poort. *Punt*. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <https://punt.avans.nl/2016/03/helft-masteropleidingen-selecteert-studenten-aan-de-poort/>

Hommel, K. (2015). Franse docenten de straat op om Grieks en Latijn te behouden. *Trouw*, 19 mei. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <http://www.trouw.nl/tr/nl/4496/2015/article/print/detail/4033458/franse-docenten-de-straat-op-om-grieks-en-latijn-te-behouden.dhtml>

Hooff, A. van (2013). Zonder gymnasium ben je blind in het museum. *NRC*, 9 oktober. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2013/10/09/zonder-het-gymnasium-ben-je-blind-in-het-museum-1303710-a1345061>

Kits, K., Luger, S.H.N., Simons, M., & Zijlstra, P. (2014). *Een gouden standaard voor de gymnasiumopleiding*. Geraadpleegd op 24 mei 2017, van <http://bgv.aob.nl/wp-content/uploads/2014/04/Een-Gouden-Standaard-voor-de-gymnasiumopleiding.pdf>

Koppel, M. van de (2015). Onafhankelijke Commissie Matching ingesteld. *OCO*, 22 juni. Geraadpleegd op 19 mei 2017, van <http://www.onderwijsconsument.nl/onafhankelijke-commissie-matching-ingesteld/>

- Kroon, C., & Sluiter, I. (2010). *Het geheim van de blauwe broer. Eindrapport van de Verkenningcommissie Klassieke Talen*. Geraadpleegd op 19 mei 2017, van <http://klassieketalen.slo.nl/Paginas/Het-geheim-van-de-blauwe-broer.-Eindrapport-van-de-Verkenningcommissie-Klassieke-Talen--.aspx>
- Kuiper, R. (2016). Middelbare scholier mag beste vakken op hoger niveau volgen. *de Volkskrant*, 17 februari. Geraadpleegd op 18 mei 2017, van <https://www.volkskrant.nl/binnenland/middelbare-scholier-mag-beste-vakken-op-hoger-niveau-volgen~a4246051/>
- Leezenberg, M. (2009). Wel of geen Arabische wortels? *Histoforum Didactiek. Online tijdschrift voor geschiedenisdidactiek*. Geraadpleegd op 7 juni 2017, van <http://histoforum.net/2010/lendering.html>
- Lendering, J. (2008). *Vergeten erfenis: Oosterse wortels van de Westerse cultuur*. Amsterdam: Atheneum.
- Nasr, R. (2015a). Manager worden? Leer dan filosofie en geschiedenis. *NRC*, 9 mei. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <http://www.nrc.nl/nieuws/2015/05/09/manager-worden-leer-dan-filosofie-en-geschiedenis-1493468-a665205>
- Nasr, R. (2015b). Uitzicht op een wereld die niet bestaat. *NRC*, 9 mei. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/05/09/uitzicht-op-een-wereld-die-niet-bestaat-1492777-a59625>
- NRC (2015). Volgend jaar kunnen ze ook 'cum laude' slagen. *NRC*, 13 juni. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <http://www.nrc.nl/next/van/2015/juni/13/middelbare-school-volgend-jaar-kunnen-ze-ook-cum-1502827>
- Nussbaum, M. (1997). *Cultivating humanity. A classical defense of reform in liberal education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2013). *Niet voor de winst. Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*. Amsterdam: AMBO.
- OIKOS (2017). *Het thema Anchoring Innovation*. Geraadpleegd op 7 juni 2017, van <http://www.ru.nl/oikos/anchoring-innovation/anchoring-innovation/dutch-het-thema/>
- Ouders Online (z.d.). *Oudersonline*. Geraadpleegd 12 juni 2017, van <https://www.ouders.nl/forum/ouders-en-school/technasium-even-zwaar-als-gymnasium>.

Plaat, A.F. van der (2016). Vakspecifieke trendanalyse Klassieke Talen. Enschede: SLO.

Plaat, A.F. van der (in voorbereiding). *Klassieke talen: Vakspecifieke trendanalyse 2017*. Enschede: SLO.

Platform Onderwijs2032 (2016). *Ons Onderwijs2032. Eindadvies*. Den Haag: Bureau Platform Onderwijs2032.

Remie, M. (2015). Beurs voor studenten die master doen en voor de klas willen staan. *NRC*, 28 augustus. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/08/28/beurs-voor-studenten-die-master-doen-en-voor-de-klas-willen-staan-a1413619>

SLO (2016). Klassieke Talen. *Leerplan in beeld*. Geraadpleegd op 24 mei 2017, van http://leerplaninbeeld.slo.nl/havo_vwo_ouderbouw/klassieke-talen/

Spierenburg, A. (2016). Recht op volgen vakken op hoger niveau. *Ouders & onderwijs*, 22 februari. Geraadpleegd op 12 juni 2017, van <https://www.oudersonderwijs.nl/nieuws/recht-op-volgen-vakken-op-hoger-niveau/>

Standaard (2011). Wat willen wij met ons onderwijs? *De Standaard*, 5 september.

Swelsen, P. (2012, 25 september). Juist nu zijn de klassieken relevant. *De Limburger*, 25 september. Retrieved from http://negenmuzen.nl/?page_id=2466

Thijs, A., Fisser, P., & Hoeven, M. van der (2014). *21e eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs*. Enschede: SLO.

Vakdidactiek Geesteswetenschappen (z.d.). Klassieke Talen: Stand van zaken: Geraadpleegd op 17 mei 2017 van: <https://vakdidactiekgw.nl/paginavak/klassieke-talen-stand-van-zaken/>.

Vankan, A., Bilderbeek, R., & Jager, C.J. (2012). *Doorstroommonitor VO-HO. Drieluik Excellentie*. Geraadpleegd op 31 juli 2017 van <http://www.schoolaanzet.nl/thematische-inhoud/detail/drieluik-excellentie-doorstroommonitor-vo-ho/#.WYOrGaziFPM>

Venema, J.S. (2016). Rapport uit vwo-5 geeft doorslag bij toelating tot EUR. *Algemeen Dagblad*, 5 augustus. Geraadpleegd op 18 mei 2017, van <http://www.ad.nl/rotterdam/rapport-uit-vwo-5-geeft-doorslag-bij-toelating-tot-eur~af6a8d25/>

Vereniging Classici Nederland (z.d.). *Klassieken.nu*. Geraadpleegd 24 mei 2017, van <http://klassieken.nu/kernboodschap-vereniging-classici-nederland-vcn/>.

Vries, M. de. (2015). Leren groot te denken, elektronisch. *Trouw*, 11 maart. Geraadpleegd op 17 mei 2017, van <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/3895980/2015/03/11/Leren-groot-te-denken.dhtml>

Waslander, S., Barkmeijer, I., & Holwerda, A. (2009). *Latijn en de kracht van de vanzelfsprekendheid*. Haarlem: LSzG.

Waslander, S., Pater, C., & Smit, B. (2011). *De toren van Jenga*. Geraadpleegd op 24 mei 2017, van http://bgv.aob.nl/wp-content/uploads/2012/07/toren_van_jenga.pdf.

Wessels, K., Kalman, K., & Dusch, K. (2016). Bildung, wat betekent dat nu? *Nivoz. Onderwijs, tact en leiderschap*, 17 maart. Geraadpleegd op 7 juni 2017, van <http://nivoz.nl/artikelen/bildung-wat-betekent-dat-nu/>

